

Олексій Ол. БОСЕНКО

**МУЗЕЇ ІСТОРИЧНОГО ПРОФІЛЮ
ПРИ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ КИЄВА
(XIX — початок XX століття)
Досвід реконструкції**

Постановка проблеми. Основне призначення музеїв — збереження пам'яток минулого для майбутніх поколінь, а розвиток музейної справи продовжує бути перспективним напрямом досягнення цієї мети. У статті другій першого розділу Закону України «Про музеї та музейну справу», прийнятого 1995 року, музейна справа характеризується як спеціальна галузь культурно-освітньої та наукової діяльності, яка здійснюється музеями щодо комплектування, збереження, вивчення і використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури.

Музеї — це не звалища для зберігання цінних чи старовинних речей, а динамічні форми існування історичної думки. Музеї, створені при вищих навчальних закладах, виконують специфічну роль у розповсюдженні знань про історію країни, краю, історію освіти, педагогічні і наукові здобутки різних часів, Особливості існування таких музеїв можемо прослідкувати на прикладі музеїв XIX — початку XX століття, при Імператорському університеті св. Володимира та при Київській духовній академії. Цей досвід, на наш погляд, дасть змогу розширити окремі вектори досліджень в музеєзнавстві і може бути використаним для створення нових музеїв у сучасних вищих навчальних закладах, що й обумовлює актуальність такого історичного експерсу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи актуальність проблеми створення та функціонування музеїв при вищих навчальних закладах, проаналізовано дослідження науковців у галузі музеєзнавства, а саме: В. В. Дубровського, І. С. Свенціцького, Ф. І. Шміта, а також сучасних дослідників Т. В. Бойко, А. О. Пучкова, О. В. Сторчай, у роботах яких порушено певне коло питань музейної справи, наголошено на її значенні у збереженні та дослідженні історичних пам'яток. Використано фактичний матеріал з історії створення музеїв В. Б. Антоновича, М. Ф. Біляшівського, М. І. Петрова.

Цілі статті. Розглянути становлення й розвиток музеїв історичного

профілю при Київському університеті св. Володимира та Київській духовній академії, розкрити особливості їх функціонування у сфері науки та освіти. Хронологічні межі аналізу обумовлюються заснуванням музейних зібрань історичного профілю при київських вищих школах і часом їхнього існування, тобто від 1830-х до 1917 року. Оскільки беруться до уваги вищі навчальні заклади Києва, то територіальними межами дослідження і будуть межі Києва як одного з важливих науково-освітніх центрів Наддніпрянщини у даний період.

Викладення основного матеріалу дослідження. Київський Імператорський університет св. Володимира відкрився 28 серпня (9 вересня) 1834 року. Університет прийняв перших 62 студентів. Він став третім в Україні (другим в Наддніпрянській Україні) вищим навчальним закладом. Університет містився спочатку у палаці генерала Бегічева на вулиці Інститутській. Факультет тоді був один — філософський, з двома відділеннями: історико-філологічним та фізико-математичним. Серед перших викладачів університету був і видатний архітектор В. І. Беретті, за конкурсним проектом якого 1837 р. розпочалося спорудження будівлі на Володимирській вулиці. Будівництво закінчував його син Олександр Беретті. Ця будівля — один із зразків неокласицизму першої половини ХІХ століття.

Мало не з перших днів заснування Університет св. Володимира став центром виявлення, збирання, вивчення та охорони пам'яток археології. Цьому сприяла у першу чергу активна діяльність його першого ректора — М. О. Максимовича, за ініціативи якого та за участю митрополита Є. О. Болховітінова було створено у Києві історичне товариство «Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей» (засноване при Київському учбовому окрузі 1835 р.). До складу товариства входили викладачі університету В. Ф. Цих, С. Ф. Зенович, Г. М. Данилович, С. М. Орнатський. Товариство планувало та проводило археологічні розкопки на території міста і його околиць.

Київська археографічна комісія згодом перебрала на себе функції «Тимчасового комітету», об'єднала археологічні й археографічні дослідження в одній урядовій установі, поширила їх таким чином на всю територію України і послідовно та наполегливо працювала за спеціально складеними планами і програмою. Було досліджено стародавні храми і будівлі міста, проведено археологічні розвідки навколо Києва у радіусі тридцяти верст.

За клопотанням «Тимчасового комітету» згодом саме в Університеті було створено два музеї історичного профілю — Музей старожитностей, заснований 1836 р., та Нумізматичний музей (так званий «мюнц-кабінет»), який виник 1838 р. Першоосною для створення музеїв стали приватна колекція монет К. А. Лохвицького та колекція стріл і наконечників М. О. Максимовича.

Пізніше В. Б. Антонович у статті «Обозрение предметов великокняжеской

епохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях и хранящихся в музее древностей и мюнц-кабинете Университета святого Владимира», надрукованій у журналі «Київська старовина», писав: «Среди многочисленных предметов древности, найденных в черте города Киева и хранящихся в университетском музее, мы относим к эпохе Великих Князей киевских три группы предметов: 1) находки, время которых может быть точно определено по самому их содержанию, т. е. такие предметы, в числе которых встретились монеты, дающие нам право хоть приблизительно датировать находку; 2) предметы, найденные в развалинах, фундаментах или в непосредственном соседстве зданий, воздвигнутых при великих князьях киевских, около которых сосредотачивалась жизнь и группировались духовные и гражданские интересы жителей древнего города; 3) наконец, предметы, которые по сличению с предыдущими, принадлежат несомненно к одному с ними времени, хотя не могут быть точно датированы и найдены были спорадически в разных частях города, впрочем, по большей части в черте старого Киева» [1, с. 117].

Внаслідок численних подорожей М. О. Максимовича у пошуках старожитностей ним були написані праці «Украинские стрелы древних времён, которые были собраны понад Днепром возле Михайловой Горы», «О предметах древности, сообщённых автором в музей Московского археологического общества», «Археологические записки о Киеве и его окрестностях», якими було започатковано розвиток археологічної науки в Україні. Своїм прикладом він залучив багатьох науковців і меценатів до збирання й дослідження української старовини. Михайло Максимович як людина широких інтересів головне завдання вченого-історика та археолога вбачав не стільки у збиранні скарбів для поповнення музеїв чи приватних колекцій, скільки у поширенні знань, у вихованні інтересу до історії та культури краю [3]. Науково-краєзнавчі пошуки М. О. Максимовича у Києві та на прилеглих територіях, очевидно, й започаткували самостійний напрям наукових досліджень: киевознавство.

Розвиток археології пов'язаний з іменами багатьох професорів Університету, що у своїх лекціях в контексті викладання стародавньої історії активно вивчали матеріали археологічних досліджень та описи конкретних старожитностей, а саме: К. Ф. Страшкевича, М. Ю. Якубовича, І. Я. Нейкірха, В. Ф. Домбровського, М. І. Костомарова, О. К. Деллена, М. П. Драгоманова, А. І. Лінніченка, В. С. Іконникова, В. І. Модестова, П. І. Аландського, Ф. І. Міщенко, О. О. Котляревського, Ю. А. Кулаковського, М. В. Довнар-Запольського, Н. Д. Полонської-Василенко, В. Ю. Данилевича та багатьох ін.

Особливий вплив на розвиток археологічної науки в Київському університеті справила діяльність В. Б. Антоновича — учасника та організатора у Києві III і XI Всеросійських археологічних з'їздів. Його системний науковий підхід

до вивчення матеріалів багатьох власних розкопок, використання отриманої інформації в історичних реконструкціях, залучення отриманих висновків до лекційних курсів сприяло визнанню багатьох археологічних пам'яток Він був організатором і натхненником суспільно-культурного руху з центром у Києві. Крім того, його цілком справедливо вважають основоположником і патріархом української історичної школи, з якої вийшов ряд видатних учених, зокрема і М. С. Грушевський та М. Ф. Біляшівський.

Володимир Боніфатійович Антонович народився 30 січня 1834 р. у дворянській родині в містечку Махнівка (тепер Вінницької області), за іншими даними — 1830 р. в містечку Чорнобиль. Закінчив Другу Одеську гімназію та медичний факультет Університету св. Володимира. Майже рік практикував у Чорнобилі й Бердичеві. Згодом продовжив навчання на історико-філологічному факультеті (1856 р.). Спочатку, з 1860 р., працював у Першій київській гімназії, після захисту 1870 р. магістерської дисертації Антонович — приват-доцент Університету св. Володимира. Захист докторської дисертації дав змогу 1878 р. очолити кафедру історії, а згодом стати професором і обійняти посаду декана історико-філологічного факультету в тому ж Університеті. Майже два десятиріччя (1863–1882 рр.) він був головним редактором видань Київської археографічної комісії, в діяльності якої відіграв провідну роль. Серед досліджень В. Б. Антоновича з історії Києва варто згадати «Збірник матеріалів для історичної топографії Києва і його околиць» (1874), а також докладну статтю «Київ, його доля і значення з XIV по XVI століття» (1882). Він працював і як етнограф. Разом із Михайлом Драгомановим видав двотомник «Історичні пісні малоросійського народу» (1874–1875), до якого написав історичні примітки й коментар. Наукову роботу Антонович поєднував із громадсько-культурною діяльністю: Історичне товариство Нестора Літописця було створено за його ініціативою, очолювалось ним з 1881 по 1887 рр.

Таким чином, з середини XIX століття Університет св. Володимира, завдяки своїм викладачам та не в останню чергу створеним тут музеям, став знаним центром науки та суспільно-історичної думки в тодішній Україні. Це безумовно вплинуло на розвиток археологічної науки в самому Університеті, дало поштовх та можливість започаткувати традицію історичних реконструкцій давнини. Незважаючи на те, що музеї мали на меті наукові та навчальні цілі, вони були частково доступні й стороннім відвідувачам, що сприяло популяризації наукових і мистецьких знань серед широкого загалу. Адже окрім археологічних знахідок, частиною музейних зібрань Університету була величезна, як на той час, колекція мистецьких творів, детально описана О. В. Сторчай у монографії «Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.)». «Особливу роль у поширенні знань про мистецтво, у практичній діяльності ви-

кладачів відіграли художні колекції університету, — зазначає дослідниця. — До кабінету рисунка і живопису було зібрано найбільшу у Києві, для того часу, колекцію гравюри XV–XIX ст., а також збірку живописних жанрів і копії скульптурних творів. Крім того, університетська художня колекція стала і першим художнім музеєм, який хоч і обмежено, але був доступним для огляду публіки. Це було важливою культурною подією для Києва, в якому на той час не було ані художнього музею, ані картинної галереї чи доступних для огляду приватних колекцій» [9, с. 195].

Майже через тридцять років, аж 30 грудня 1905 р., у Києві нарешті було відкрито Міський музей, який отримав назву Київський художньо-промисловий і науковий музей імператора Миколи Олександровича. На відкритті з великою промовою виступив професор Університету св. Володимира Ю. А. Кулаковський, в якій із вдячністю згадав митрополита Євгенія (Є. О. Болховітінова), старого М. О. Максимовича, І. І. Фундукля, протоієрея П. Г. Лебединцева, що, як підкреслювалось у промові, «багато працювали на теренах вивчення старожитностей нашого краю» [6, с. 200]. На думку Юліана Кулаковського, саме завдяки зусиллям науковців і меценатів Міський музей отримав багатий матеріал «для вченої роботи і наукової розробки» [6, с. 20].

Подальша доля музеїв Університету св. Володимира та його колекцій склалася наступним чином: в революційні роки 1917–1920, коли влада у Києві мінялась багато разів, музейні колекції, картини, скульптури, архівні документи, зібрані членами археографічної комісії та Товариства Нестора Літописця, було частково розкрадено, частково знищено, якусь частину розподілено київським музеям: так, нумізматична колекція відійшла історичному музею, картини та скульптури — музеям українського, російського та західного мистецтв, якась частка лишилась в Музеї Університету.

Створення іншого, Церковно-археологічного, музею при Київській духовній академії датовано 17 листопада 1872 р., водночас із заснуванням Церковно-археологічного товариства при цій же Академії. На той час він був єдиним музеєм такого типу на території України.

Рада академії доручила професорам П. Лашкарьову, О. Воронову і П. Терновському скласти проект статуту церковно-археологічного музею 1871 р. Професор П. О. Лашкарьов на засіданні II Археологічного з'їзду зачитав складений ними статут створення при Духовній академії церковно-археологічного музею, який було схвалено з'їздом. Відповідно, 1872 р. рада Духовної академії схвалила проект статуту музею і подала його на затвердження Святішого Синоду. Проект затверджено після внесення деяких поправок.

Отже, згідно з першим статутом Церковно-археологічного музею цей музей створювався з метою успішного викладання і наукової розробки церковної

археології та збереження для науки церковних старожитностей. Він мав складатися з пам'яток церковної старовини і точних копій з них. До його складу мали входити пам'ятки писемності, мистецтва як загальнохристиянські, так і православно-церковні, а також пам'ятки нецерковні, якщо вони стосувались церкви. Музей мав поділятися на відділи рукописів і рукописних актів, стародрукованих книг і гравюр, церковної архітектури (в уламках або копіях), живопису і скульптури, а також різного церковного начиння [5].

Для облаштування музею були виділені дві кімнати при академічній бібліотеці, а її завідувачем призначено бібліотекаря К. Д. Думітрашкова (з 1872 по 1877 рр.). Після перенесення музею до іншого, дещо більшого приміщення, ректор Академії, архимандрит Філарет, передав завідування музеєм професору М. І. Петрову, який спочатку вважався тимчасовим, а з 1883 р. постійним працівником аж до кінця існування музею.

У першому статуті Церковно-археологічного музею було вказано також способи його комплектування: шляхом придбання, шляхом обміну і шляхом пожертвувань, перелічено джерела комплектування: академічна бібліотека, церковні та монастирські ризниці, приватна власність. Саме з цих трьох джерел і зазначеними трьома засобами комплектувався музей. Шляхом обміну, як і за гроші, до свого складу музей придбав незначну кількість предметів, всього близько сімдесяти одиниць. Все зібрання музею склалося переважно з пожертв [7].

Що стосується зазначених джерел, то академічна бібліотека також дала музею порівняно невелику кількість предметів, трохи більше тисячі. У рік заснування музею комісія з шести професорів Духовної академії виділила з академічної бібліотеки 974 одиниці книг, рукописів та монет. У наступні роки з бібліотеки було виділено для музею ще близько 100 одиниць. Окрім рукописів і стародруків, для музею було передано деякі речі, наприклад, «імператорське крісло», зазначене в описах академічного майна 1817 р., близько десяти картин і портретів, які частково належали Києво-Могилянській академії, а частково пожертвованих Академії вже у XIX ст. відомим свого часу київським археологом Кіндратом Лохвицьким [8].

Із самого початку створення музею приділялося багато уваги експозиційній роботі. Для розміщення експонатів спочатку було виділено дві зали поряд з академічною бібліотекою, де пам'ятки зберігалися у шафах і вітринах. Після проведення у Києві III Археологічного з'їзду (1874 р.) музей придбав у організаторів його виставки 10 вітрин, 5 стелажів і 10 таблиць для своїх потреб [8].

Через п'ятнадцять років після заснування Церковно-археологічного музею М. Ф. Біляшівський писав: «За такое сравнительно незначительное время он достиг, можно сказать, цветущего состояния. Разнообразные коллекции его

заключають масу предметів. О быстром росте музею свідельствує, наприім., то обстоятельство, что указатель музею, составленный в 1880 г., оказується неудовлетворяющим своему назначению, т. к. количество предметів с того времени увеличилось слишком в два раза. Причина такого развития музею обуславливується как деятельностью церковно-археологического общества, при котором состоит музей, так и тем сочувствием публики, каким он пользуется.

Общество и музей учреждены для разработки церковной археологии сохранения церковных древностей, но т. к. в Киеве нет общественного музею, где бы сосредотачивались памятники местной старины, то в церковно-археологический музей начали стекаться, кроме церковных, и разные другие древности. Таким образом, в настоящее время в музее находится масса предметів, начиная с каменного века и кончая памятниками новейших времен» [3, с. 135].

1914 року М. І. Петров гостро поставив питання про нове приміщення для музею. Він обґрунтував це тим, що всі зали музею переповнені експонатами, кімнати недостатньо освітлені, відсутня можливість їх провітрювати, а тому деякі предмети псується від вологи. Вчений вважав, що зразком для майбутнього будинку Церковно-археологічного музею міг би бути Київський художньо-промисловий науковий музей імператора Миколи Олександровича. М. І. Петров вважав, що варто також розширити і штат працівників музею, тому що завідувач та його помічник, які були одночасно й викладачами Київської духовної академії, не можуть приділяти роботі в музеї стільки часу, скільки приділяється адміністрацією державних та громадських музеїв. Особливо важко було слідкувати за відвідувачами музею, серед яких були й такі особи, які приходили туди з нечесними зловмисними намірами [8]. На жаль, цього зробити вже не встигли через зрозумілі причини.

Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії, після свого майже п'ятдесятирічного функціонування, остаточно припинив існування у 1919–1923 рр. У зв'язку із реквізицією приміщень Академії та її фактичною ліквідацією музейні експонати були розпорознені. Більшість з них потрапила до Лаврського музею культів та побуту Київської губполітпросвіти, рукописи і книги — до Всенародної бібліотеки України. Чимало речей під час різних переміщень зникло.

Наступне відродження духовно-церковної освіти відбулося після проголошення державної незалежності України. У 1990-х відкрито Київську духовну академію спочатку в Києво-Печерській лаврі, а після утворення Української православної церкви Київського патріархату — на території Михайлівського Золотоверхого монастиря.

У підсумку, Церковно-археологічний музей при Київській духовній академії ХІХ — початку ХХ ст. був єдиним музеєм такого типу на теренах України.

До складу колекції належали матеріали з церковної історії, археології, богослов'я, філософії, літератури, права, медицини, фізико-математичних наук та збірники документів (понад 1600 одиниць зберігання). Науковці, причетні до створення і діяльності музею, не тільки збирали і зберігали старожитності, а й вивчали, робили їх доступними широкому колу тих, хто цікавився історією, публікуючи описи музейних предметів, влаштовуючи виставки

Висновки. Нині в Україні існує низка музеїв і музейних кімнат при вищих навчальних закладах. Це музеї, присвячені знаним педагогам і діячам освіти, історії окремих навчальних закладів, історії освіти певного регіону («Освіта Прикарпаття» в Івано-Франківську, 1977 р.) чи території міста, району (Педагогічний музей НАПН України в Києві, 1977 р., Музей історії освіти Київщини в Білій Церкві, 2001 р.) та ін. Так само, як і ті музеї, про які йдеться у нашій статті, вони, маючи цінні історико-педагогічні пам'ятки, відіграють певну роль у розповсюдженні знань про історію краю чи історію освіти, і вже накопичили досвід наукової й освітньої діяльності, але поряд з тим, мають чимало проблем: наприклад, недостатньо налагоджені зв'язки з іншими музеями чи музеями інших вишів, науково-дослідними інститутами, не так часто, як хотілося б, музеєзнавці беруть участь у міжнародних конференціях, конгресах, симпозіумах, виставках тощо.

Для розвитку сучасних музеїв при українських вищих навчальних закладах важливо все ж сприяти створенню умов і для зміцнення матеріально-технічної бази цих культурних закладів, і для забезпечення збереження історико-культурної спадщини, і для впровадження у діяльність музеїв сучасних інформаційних технологій. Адже, як справедливо зазначає А. О. Пучков, «привернення уваги до минулого — турбота про майбутнє» [9, с. 190]. Щодо соціального ефекту таких заходів, то, відповідно, покращення умов зберігання пам'яток музейного фонду збільшило б кількість відвідувачів, і тим самим відбулося б залучення їх до культурних надбань, використання новітніх технологій допомогло б входженню музеїв до міжнародних структур та організацій, створивши додаткові переваги для функціонування музеїв саме в освітянській сфері. Як свідчить ця історична розвідка і досвід, не обов'язково, навіть у сучасних умовах, все робити за державний кошт.

1. Антонович В. Б. Музей древностей [Текст] / В. Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Университета святого Владимира / ред. проф. В. С. Иконников. — К. : Тип. Завадского, 1884. — С. 60–76.

2. Антонович В. Б. Обзорие предметов великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях и хранящихся в Музее древностей и в мюнц-кабинете Университета святого Владимира [Текст] / В. Б. Антонович // Киевская старина. — К., 1888. — Кн. 7. — С. 117–132.

3. *Беляшевский Н. Ф.* Два замечательных предмета Киевского церковно-археологического музея [Текст] / Н. Ф. Беляшевский // Киевская старина. — К., 1888. — Кн. 7. — С. 133–135.

4. *Бойко Н. М. О.* Максимович: «Не покину, — поки згину, — мою Україну...» : Іст.-докум. нарис [Текст] / Н. Бойко. — Сміла : Тясмин, 2001. — 176 с.

5. Коллекция старых портретов и других вещей, переданная в 1909 году в церковно-археологический музей при Киевской духовной академии из Киевского митрополичьего дома [Текст]. — К., 1910. — 14 с. (Оттиск из: Труды Киевской духовной академии. — К., 1910. — № 7/8)

6. *Кулаковский Ю. А.* Речь вице-председателя Общества древностей и искусств на открытии Киевского художественно-промышленного и научного музея императора Николая Александровича 30-го декабря 1904 г. [Текст] / Юлиан Кулаковский // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць / ІПСМ НАМ України. — К. : Фенікс, 2013. — Вип. 9. — С. 199–202.

7. *Петров Н. И.* Описание рукописей церковно-археологического музея [Текст] / Н. И. Петров // Акты Киевской духовной академии. — К., 1877. — Вип. 2. — С. 594.

8. *Петров Н. И.* Коллекция древних предметов и монет, пожертвованные Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии почетным членом церковно-археологического общества при сей Академии Н. А. Леопардовым [Текст] / Н. И. Петров. — К. : Б/и, 1895. — С. 594.

9. *Пучков А. А.* «Музей с львами» и вице-председатель Юлиан Кулаковский [Текст] / А. А. Пучков // Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини : зб. наук. праць / ІПСМ НАМ України. — К. : Фенікс, 2013. — Вип. 9. — С. 185–190.

10. *Сторчай О. В.* Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.) [Текст] / О. В. Сторчай. — К. : Щек, 2009. — 336 с.

Босенко Олексій Ол. Музеї історичного профілю при вищих навчальних закладах Києва (XIX — початок XX століття): Досвід реконструкції

У статті розглянуто становлення та розвиток музеїв історичного профілю при Київському університеті св. Володимира та Київській духовній академії. Реконструйовано досвід участі професорсько-викладацького складу цих закладів у формуванні музейних фондів, широкому використанні їх у науковій та освітній діяльності. Окреслено можливості створення і функціонування сучасних музеїв при українських вишах з урахуванням історичного досвіду.

Ключові слова: музеї при вищих навчальних закладах, XIX — початок XX ст., освіта, наука, культура, історичний досвід.

Босенко Алексей Ал. Музеи исторического профиля при высших учебных заведениях Киева (XIX — начало XX века): Опыт реконструкции

В статье рассматривается становление и развития музеев исторического профиля при Киевском университете св. Владимира и Киевской духовной академии. Реконструирован опыт участия профессорско-преподавательского состава этих учебных заведений в формировании музейных фондов, широком использовании их в научной и образовательной деятельности. Очерчено возможности создания и функционирования современных музеев при украинских вишах с учетом исторического опыта.

Ключевые слова: музеи при высших учебных заведениях, XIX — начало XX ст., образование, наука, культура, исторический опыт.

***Bossenko Olexyi Ol.* Museum of Historical Profile in Higher Educational Institutions of Kyiv (XIX — early XX): The Experience of Reconstruction**

The article deals with the establishment and development of museums of historical profile at the St. Vladimir University of Kyiv and Kyiv Theological Academy. Renovated experience of participation of the teaching staff of these institutions in the formation of museum collections, the wide use of them in research and educational activities. It outlined the possibility of establishing and functioning of modern museums in the Ukrainian vyshah based on historical experience.

Keywords: museum at higher educational institutions, XIX — early XX, Education, science, culture and historical experience.